

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Χ. ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ (†)

(1874 — 1956)

Τὸ μετὰ χειρὸς ἐκτυπούμενον ὡς τιμητικὸν τεύχος διὰ τὸν ἐπὶ τριακονταετιᾶν καὶ πλέον χρηματίσαντα διευθυντὴν τῆς «Θεολογίας» Γρηγόριον Παπαμιχαήλ, καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκόν, ἐπέπρωτο περὶ τὸ τέλος τῆς ἐκτυπώσεώς του νὰ μετατραπῆ εἰς ἐπιμνημόσυνον ἀφιέρωμα τὴν θλιβερὰν εἰδησίην τοῦ θανάτου του ἀγγέλλον καὶ τὴν ἀπώλειαν διδασκάλου προσφιλοῦς καὶ ἀνθρώπου εὐγενοῦς τὴν ψυχὴν καὶ τὴν ὄψιν θρησοῦν. Τῇ 25ῃ Ἰανουαρίου ἐ. ἔ. καὶ κατὰ τὰς ἀπογευματινὰς ὥρας, ὅτε ἡ ἡμέρα ἐκλίνε πρὸς τὴν δύσιν τῆς καὶ τὰ πρῶτα μελανά πέπλα τῆς νυκτὸς κατερχόμενα ἐκάλυπτον τὸ ἱοστερὲς Ἄστυ τῆς Παλλάδος Ἀθηνᾶς, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ μετὰ ὀλιγόμηνον μὲν βαρεῖαν δὲ ἀσθένειαν ἡρέμα ἔφρευγε ἐκ τοῦ κόσμου τούτου, ὅπως ἡρέμα καὶ γαληνῶς ἀντιμετώπισε καὶ τὸν τάραχον τῶν ὀκτὼ δεκαετιῶν τῆς ἐπιμόχθου ἐπιγείου ζωῆς του. Εὐθιτενῆς καὶ ὠραῖος τὴν ψυχὴν καὶ τὸ παράστημα διαβιώσας, παράδειγμα γενόμενος διδασκάλου εὐγενοῦς τοὺς τρόπους καὶ ἀνθρώπου προσηνοῦς, εὐθιτενῆς καὶ ὠραῖος ἐπίσης τὴν ψυχὴν καὶ τὸ παράστημα μετέβη καὶ εἰς τὸν ἄλλον, τὸν αἰώνιον κόσμον. Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ δὲν ζῆ πλέον. Ἡ τοῦ βίου του δὲ πολιτεία καὶ αἱ ἐπὶ τῷ θανάτῳ αὐτοῦ ἐκδηλώσεις δημοσιεύονται κατωτέρω.

Σοφοκλῆς Δ. Αῶλης

Α΄. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Ὁ ἑλληνικὸς θεολογικὸς κόσμος ἐθρήνησε τὴν ἀπώλειαν ἐνὸς τῶν διαπρεπεστέρων ὀρθοδόξων θεολόγων, τοῦ καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἀκαδημαϊκοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, θανόντος τῇ 25 Ἰανουαρίου ἐ. ἔ. ¹, καὶ καταλιπόντος κενὸν δυσαναπλήρωτον ἔν τε τῇ ἑλληνικῇ θεολογίᾳ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῇ δημοσιογραφίᾳ. Εὐτυχῆσας νὰ διατελέσω μαθητῆς τοῦ ἀειμνήστου καθηγητοῦ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ Ἀθηνῶν καὶ εἶτα συνάδελφος αὐτοῦ ἐν αὐτῇ καὶ συνεργάτης ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», ἔσχον τὴν εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσω ἐκ τοῦ σύνεγγυς καὶ ἐκτιμῆσω κατ' ἀξίαν τὸν ἀφ' ἡμῶν μεταστάντα ὡς σοφὸν διδασκάλον καὶ ἐπιστήμονα καὶ δοκιμώτατον ἐργάτην τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ καὶ δημοσιογραφικοῦ τομέως αὐτῆς, ἔτι δὲ καὶ ὡς εὐσεβῆ χριστιανὸν καὶ ἀνώτερον ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἀνθρώπων. Ἀλλὰ καὶ ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ ἡμῶν τιμῶσα τὸν προεσβύτερον καὶ πολυσέβαστον καθηγητὴν αὐτῆς, εἶχεν ἀποφασίσει ν' ἀφιερῶσιν αὐτῷ τὴν «Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα» τῆς τοῦ παρελθόντος πανεπιστημιακοῦ ἔτους, χωρὶς φεῦ! νὰ προλάβῃ νὰ συμπληρωσῇ τὴν ἐκτύπωσίν τῆς καὶ ἐπιδώσῃ αὐτῷ πανηγυρικῶς ταύτην.

Ὁ Γρηγόριος Χ. Παπαμιχαήλ ἐγεννήθη τὸ 1874 ἐν τῷ χωρίῳ Ἰππεῖω τῆς νήσου Λέσβου, ἐν ᾗ ἔτυχε καὶ τῆς ἐγκυκλίου παιδείσεως. Ἀκολουθῶν ἐσπούδασε τὴν Θεολογίαν ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς τοῦ Σταυροῦ (Ἱερο-

1. Τὰ κατὰ τὴν κηδεῖαν αὐτοῦ ἐκτίθενται ἐν τῷ ὄπ' ἀριθ. 3-4 (1-15 Φεβρουαρίου 1956) φύλλῳ τῆς «Ἐκκλησίας», ἔνθα καὶ ἄλλη σχετικὴ ἀρθρογραφία.

σολύμων), τῆς Χάλκης (Κωνσταντινουπόλεως) καὶ τῆς Πετρούπολεως (Ρωσίας). Ἐκ τῆς τελευταίας ταύτης, μετὰ τετραετείς σπουδὰς (1901-1905), ἔλαβε τὸ πτυχίον τῆς Θεολογίας, ἧς ἀνεκηρύχθη εἶτα διδάκτωρ, ὑποβαλὼν ἐναίσιμον διατριβὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης».

Ἄξιοσημείωτον ἐνταῦθα εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῶν σπουδῶν του ἐν Ρωσίᾳ ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ διεξήγαγε τὸν πρῶτον δημοσιογραφικόν του ἀγῶνα ἐν ρωσικῇ γλώσσει πρὸς ὑπεράσπισιν τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἐπὶ τῆς Μακεδονίας, ἀγωνιζομένης τότε σκληρὸν κατὰ τῶν Τούρκων καὶ τῶν Βουλγάρων ἀπελευθερωτικὸν ἀγῶνα. Ἀνέπτυξε δὲ τόσον ἰσχυρὰν καὶ πειστικὴν ἐπιχειρηματολογίαν, ὥστε ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Βουλῇ κατὰ τὴν σχετικὴν ἀγόρευσίν του ὁ τότε πρωθυπουργὸς Θεόδωρος Δεληγιάννης, ἐπὶ τοῦ ὁποίου εὐρέθη αὕτη κατὰ τὴν δολοφονίαν του.

Ἐπιστρέψας τὸ 1905 εἰς Ἱεροσόλυμα διωρίσθη ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ καθηγητὴς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ, μετὰ διετίαν δὲ προσκληθεὶς εἰς Ἀλεξάνδρειαν ὑπὸ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου ἀνέλαβεν ἐν ἔτει 1907 τὴν ἰδρυσιν καὶ διεύθυνσιν τῶν πατριαρχικῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Πάνταϊνος». Ἐν αὐτοῖς ἐδημοσίευσε πληθὺν θεολογικῶν μελετῶν καὶ ἄρθρων ποικίλου περιεχομένου ἐπὶ μίαν που δεκαετίαν (1908-1918), ἀνυψώσας ἀμφοτέρω τὰ περιοδικὰ ταῦτα εἰς μεγάλην περιωπὴν καὶ ἀκμὴν. Ἐκτὸς δὲ τῶν δημοσιευθεισῶν ἐν αὐτοῖς πολλῶν καὶ σπουδαίων ἐπιστημονικῶν ἐργασιῶν ἐδημοσίευσε προσέτι καὶ πολλὰ φλογερὰ πατριωτικὰ ἄρθρα πρὸς τόνωσιν τῆς φιλοπατρίας καὶ τοῦ ἀγωνιστικοῦ φρονήματος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοὺς νικηφόρους Βαλκανικοὺς πολέμους αὐτῶν, πρὸς τὸν αὐτὸν δὲ σκοπὸν ἐδημοσίευσε προσέτι καὶ αὐτοτελεῖ μελετήματα, οἷα ὁ «Πατριωτισμός», τὰ «Ἑλληνικὰ προβλήματα» καὶ τὸ πάντων σπουδαιότερον «Ἑλλάδος θρίαμβος». Ἐκ πάντων τούτων ἀπεκαλύφθη τὸ ἐξαιρετικὸν δημοσιογραφικὸν τάλαντον καὶ ἡ λογοτεχνικὴ καὶ συγγραφικὴ δεινότης τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ καὶ ἀνεπέμφθη μεγαλήγορος ὕμνος πρὸς τὰς ὑψίστας πνευματικὰς καὶ ἐθνικὰς ἡμῶν ἀξίας τῆς πίστεως καὶ τῆς πατρίδος καὶ πρὸς ὅλα τὰ ἑλληνικὰ ἐκεῖνα ἰδανικά, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τρισχιλίων ἐτῶν τὰ μέγιστα συνέβαλον εἰς τὴν διαμόρφωσιν καὶ τὴν πρόοδον τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος, καὶ ἡ ἀπὸ τῶν ὁποίων ἀπόκλισίς της θὰ συνεπιφέρῃ ἀσφαλῶς τὴν ὀπισθοδρόμησιν αὐτῆς, ὡς ἐπίστευε καὶ ἔλεγεν ἡμῖν ὁ ἐκλιπὼν σεβαστὸς συναδέλφος. Ὁ Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας Φώτιος, ἐκτιμήσας κυρίως τὴν ἐθνικὴν ταύτην ὄψιν καὶ μορφωτικὴν ἀξίαν τῆς συγγραφικῆς δραστηριότητος τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ἀπηύθυνε πρὸς αὐτὸν τὴν ἐπομένην ἐπιστολήν :

Φώτιος ἔλεω Θεοῦ Πάπας καὶ Πατριάρχης τῆς μεγάλης πόλεως Ἀλεξανδρείας καὶ πάσης γῆς Αἰγύπτου.

Τῷ ἑλλογίμῳ κ. Γρηγορίῳ Παπαμιχαήλ, υἱῷ κατὰ πνεῦμα τιμιωτάτῳ, χάριν καὶ εἰρήνην ἀπὸ Θεοῦ Πατρὸς.

Παρηκολονθήσαμέν σου ταῖς μελέταις, ταῖς ἐπὶ τῷ πολέμῳ (1912 - 1913) δημοσιευθείσαις ἐν τῷ ἡμετέρῳ «Παναίνῳ», καὶ ὄλη καρδίᾳ ἠδ'χαριστήσαμεν τῷ Πατρὶ τῶν Φώτων, τῷ διδόντι σοι λόγον ἐν χάριτι καὶ δαφιλεύοντί σοι νοῦ διαύγειαν καὶ αἰσθημάτων ἐγγένειαν καὶ κρίσεως ὀρθότητα καὶ ζῆλον ἐν ἐπιγνώσει καὶ φθέγματος κάλλος καὶ πάνυ καρποφόρους καταρτίζοντί σου τοὺς πόρους εἰς κοινήν ὠφέλειαν. Ἐντροφήσαντες δ' αὐτοὶ ταῖς ἐξετάσεσί σου ταύταις καὶ πολλήν τὴν ἐξ αὐτῶν οἰκοδομήν ἐλπίζοντες τῶν ἀγαπητῶν τέκνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Γένους, προτρέπομέθα σε πατρικῶς ἐν τάχει ἐνὶ αὐτὰς συναυροῦσαι καὶ ἐκδοῦναι εἰς ἀντίτυπα πολλά, ἵνα ἡ ἐξ αὐτῶν ὠφέλεια ἐφ' ὅτι μὲν πλείους τῶν ἡμετέρων τῇ δημοσιεύσει ἐπεκταθῆ, ὅσον δ' οἶόν τε διαρκέστερον τοῖς ἐπιγιγνομένοις ἐξασφαλισθῆ. Ἐπιτρέποντες δέ σοι χρήσασθαι πρὸς τοῦτο τῇ ἡμετέρᾳ τυπογραφίᾳ, ἐπευχόμεθά σοι, τέκνον περισπούδαστον, ἐπὶ διαρκεῖ καὶ πλουσίᾳ καὶ ὠραίᾳ καρποφορίᾳ δαφιλῆ τὸν φωτισμὸν καὶ πᾶν δώρημα τέλειον ἄνωθεν παρὰ τοῦ Πατρὸς τῶν Φώτων, τῆς πηγῆς τῶν ἀγαθῶν.

Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ τῇ 18 Ὀκτωβρίου 1913.

† Ὁ Ἀλεξανδρείας ἐν Χριστῷ εὐχέτης.

Ἄλλ' αἱ λαμπραὶ σπουδαὶ καὶ ἱκανότητες καὶ μάλιστα αἱ ἀναγνωρισθεῖσαι ὑπὸ τῆς διεθνoῦς κριτικῆς θεολογικαὶ συγγραφαὶ τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ δὲν ἐβράδυναν ν' ἀνοίξωσιν αὐτῷ τὰς πύλας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Οὕτω τὸ 1918 ἐξελέγη οὗτος παμψηφεὶ ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς αὐτοῦ καὶ διωρίσθη τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας. Δυστυχῶς ὅμως διὰ τοῦ νομοθετικοῦ διατάγματος τῆς 1 Δεκεμβρίου 1920 περὶ ἐπαναφορᾶς εἰς τὰς θέσεις τῶν ἀπολυθέντων καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου ἀπεμακρύνθη ἐξ αὐτοῦ μέχρι τῆς 18 Αὐγούστου 1922, ὁπότε ἀποκατεστάθη εἰς τὴν θέσιν του. Ἐκτοτε διδάσκων ἀνελλιπῶς ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ ἐχρημάτισεν ἐπανειλημμένως κοσμήτωρ αὐτῆς καὶ συγκλητικὸς, κατὰ δὲ τὸ πανεπιστημιακὸν ἔτος 1936 - 1937, καθ' ὃ τὸ Πανεπιστήμιον ἐώρταζε τὴν ἑκατονταετηρίδα του, διετέλεσεν ὁ ἑκατοστός πρῦτανις αὐτοῦ, ἐργασθεὶς ἀόκνως διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λαμπρότητα τῶν τελεσθειῶν ἐορτῶν, καὶ γενικώτερον διόκησεν αὐτὸ μετὰ δραστηριότητος, χρηστότητος καὶ εὐθυκροσίας. Τὸ ἔτος 1946, καταληφθεὶς ὑπὸ τοῦ ὄριου τῆς ἡλικίας, ἀπεχώρησε τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας τοῦ Πανεπιστημίου, γενόμενος ὁμότιμος καθηγητῆς αὐτοῦ. Ἄλλ' ἐνωρίτερον τὸ 1945 εἴ-

χεν ἐκλεγῆ τακτικὸν μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1954 διετέλεσε πρόεδρος αὐτῆς. Προσθετέον ὅτι παραλλήλως ἐδίδαξεν ἐπὶ ἱκανὰ ἔτη καὶ ἐν τῇ Ριζαρείῳ Ἐκκλησιαστικῇ Σχολῇ, ἧς διετέλεσε καὶ διευθυντῆς κατὰ τὰ ἔτη 1937 - 1940.

Ὡς ἀκαδημαϊκὸς διδάσκαλος ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ συνεδύαζεν ἐπιστημονικὴν ἐμβρίθειαν, ἰγυῖα κρίσιν καὶ μεγάλην πολυμάθειαν, διεκρίνετο δὲ πρῶτον διὰ τὴν καλλιπέειαν καὶ γενικῶς τὸ ἀπαράμιλλον διδακτικὸν ὕψος του, —ἐφ' ὅσον κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν ὑπῆρξε μέγας καλλιτέχνης τοῦ τε προφορικοῦ καὶ τοῦ γραπτοῦ λόγου—, δεύτερον διὰ τὴν εὐγένειαν καὶ ἀγάπην πρὸς τοὺς μαθητὰς καὶ τὴν καλοκαγαθίαν καὶ προσήνειαν πρὸς αὐτούς, τρίτον διὰ τὴν προσήλωσίν του εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, τὴν Πατερικὴν Θεολογίαν καὶ ἐν γένει τὴν Παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, καὶ τέλος διὰ τὴν εὐσέβειαν καὶ πίστιν αὐτοῦ καὶ τὴν ἐνάρετον ζωὴν του, τύπος καὶ ὑπογραμμὸς τοῖς μαθηταῖς του ἐν πᾶσι γιγνόμενος. Τοιοῦτοτρόπως λοιπὸν διδάσκων καὶ γράφων ἐπέτυχε διὰ τε τοῦ λόγου καὶ τῆς γραφίδος νὰ σοφίσῃ γενεὰς ὅλας κληρικῶν καὶ λαϊκῶν θεολόγων καὶ ἄλλων λογίων καὶ νὰ φρονηματίσῃ αὐτοὺς διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος.

Ἐννοεῖται ὅτι παραλλήλως πρὸς τὸ κύριον ἐπιστημονικὸν ἔργον του ὁ ἀείμνηστος καθηγητῆς ἐξηκολούθησε καὶ ἐν Ἀθήναις, ὡς πρότερον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, νὰ προσφέρῃ μεγάλας ὑπηρεσίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ διὰ τῆς δημοσιογραφίας. Οὕτω, πλὴν τῆς καρποφόρου ἐν τῇ Θεολογικῇ καὶ τῇ Ριζαρείῳ Σχολῇ διδασκαλίας του, δι' ἧς ἐμόρφωσε πολυπληθεῖς ἀνωτέρους καὶ κατωτέρους ἐκκλησιαστικοὺς καὶ ἐκπαιδευτικοὺς θεολόγους λειτουργούς, καὶ παρεκτὸς τῶν πολυαριθμῶν ἐκκλησιαστικο-θεολογικῶν συγγραμῶν του, μεγάλως συνετέλεσε καὶ εἰς τὴν παρὰ τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ Ἀθηνῶν λειτουργίαν τυπογραφείου καὶ τὴν ἔκδοσιν ἐν ἀρχῇ μὲν κατὰ τὰ ἔτη 1918 - 1920 τῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικὸς Κῆρυξ» καὶ «Καينὴ Διδαχὴ», ὧν διετέλεσε καὶ διευθυντῆς, εἶτα δὲ τῶν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1923 μέχρι σήμερον ἐκδιδόμενων περιοδικῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος «Ἐκκλησία» καὶ «Θεολογία», ὧν τὴν διεύθυνσιν ἀπ' ἀρχῆς ἀνέλαβε καὶ διετήρησε (μὲ μικρὰν τινα διακοπήν) μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ. Τὰ περιοδικὰ ταῦτα περιέβαλε μετ' ἀληθοῦς στοργῆς, πολλὰ μοχθήσας διὰ τὴν τακτικὴν ἔκδοσιν καὶ προαγωγήν αὐτῶν. Ὡς δεῖγμα τῆς πρὸς αὐτὰ στοργῆς ἐνθυμοῦμαι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὸ ζωηρότατον ἐνδιαφέρον του καὶ τὰς σοφὰς ἐκ τῆς μακρᾶς πείρας του συμβουλὰς καὶ ὑποθήκας, ἃς ἔδιδεν ἡμῖν ὁ θαλερὸς πρεσβύτερος κατὰ τὰς συνεδρίας τῆς διευθυνούσης τὴν «Θεολογίαν» ἐπιτροπῆς, ὁμοίως δὲ δὲν λησμονῶ καὶ μίαν ἐπίσκεψίν του εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας διαρκούντος τοῦ συμμοριτοπολέμου, καθ' ἣν ἐν μεγάλῃ ἀνησυχίᾳ καὶ ἀγωνίᾳ ἐπιμόνων ἐζήτησε παρ' ἐμοῦ (ὡς γενικοῦ διευθυντοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν τότε) νὰ ρυθμισθῇ καὶ ἐξασφαλισθῇ νομοθετικῶς ἡ τακτικὴ καὶ ἀπρόσκοπος ἔκδοσις

τῆς «Ἐκκλησίας» καὶ τῆς «Θεολογίας», αἵτινες ἐκινδύνεον νὰ διακόψωσι τὴν ἔκδοσιν τῶν λόγων τῆς ἀνωμάλου τότε καταστάσεως. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις διετέλεσεν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1929 καὶ ἕξῃς διευθυντῆς καὶ τῶν «Ἡπειρωτικῶν Χρονικῶν» τῆς Μητροπόλεως Ἰωαννίνων.

Ἀλλά, πρὸς τούτοις, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, πεπρωτισμένος διὰ μεγάλης ὀξυνοίας καὶ ἀκαταπονήτου φιλεργίας, βαθὺς δὲ γνώστης τῆς βιβλικῆς, τῆς πατερικῆς καὶ τῆς θύραθεν φιλολογίας καὶ γνώστης τῶν πηγῶν καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν μεθόδων ἐρεῦνης, ἀνέπτυξε καὶ ἑξαιρετικῶς γόνιμον συγγραφικὴν δρασίαν ἐπὶ ἡμισὺν πον αἰῶνος, γράψας περὶ τὰς ἑπτὰ δεκάδας μειζόνων συγγραφῶν, ἐκδοθειῶν καὶ αὐτοτελῶς, ὡς καὶ πολλὰς ἑκατοντάδας ἑλασσόνων δημοσιευμάτων καὶ ἀρθρῶν καὶ βιβλιοκρισιῶν ἐν τοῖς ὑπ' αὐτοῦ διευθυνομένοις περιοδικοῖς, τὸ σύνολον τῶν ὁποίων ὑπερβαίνει τὴν χιλιάδα. Αἱ ἐπιστημονικαὶ συγγραφαὶ αὐτοῦ φέρουσι τὴν σφραγίδα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐμβριθείας καὶ τῆς λογοτεχνικῆς χάριτος, μαρτυροῦσι δὲ λεπτότητα καὶ εὐστροφίαν σκέψεως καὶ εὐρύτητα καὶ πολυμέρειαν γνώσεων, καὶ ἀντικατοπτρίζουσι πνεῦμα κριτικόν, θετικόν καὶ δημιουργικόν, συνάμα δὲ καὶ ἀκραιφνῶς ὀρθόδοξον. Ἡ δὲ ἐκκλησιαστικὴ ἀρθρογραφία του ἐν τοῖς περιοδικοῖς μαρτυρεῖ προσέτι καὶ τὴν μεγάλην ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν βαθεῖαν πίστιν του πρὸς τὴν θεῖαν ἀποστολὴν καὶ τὸ σωτηριῶδες ἔργον αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ.

Τὸ κύριον συγγραφικὸν ἔργον του δύναται νὰ διακριθῇ εἰς τὰς δύο γονίμους περιόδους τῆς ζωῆς καὶ δράσεώς του, ἧτοι ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατὰ τὰ ἔτη 1905—1918, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ ἔτη 1918—1956. Κατὰ τὴν πρώτην περίοδον ἔγραψε καὶ ἐδημοσίευσεν εἴτε αὐτοτελῶς εἴτε εἰς τὰ περιοδικὰ «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» (=Ε. Φ.), «Νέα Σιών» (=Ν. Σ.), «Πάνταινος» (=Π.) καὶ εἰς ἄλλα πολυαρίθμους μελέτας, ἕξ ὧν σημειοῦμεν ἐνταῦθα τὰς σπουδαιότερας: Ἡ Παλαιὰ Διαθήκη περὶ γάμου καὶ παρθενίας («Ἐκκλ. Ἀλήθεια» 1903). Ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα τῶν Ἀγίων Γραφῶν καὶ δὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης κατὰ τὰ περίεργα τῆς συγγραφῆς ἐπιστήμης («Ν. Ἡμέρα» Τετάρτης 1904). Στατιστικὴ τῶν ἐν Μακεδονίᾳ χριστιανικῶν σχολῶν (Πετρούπολις 1905, ρωσιστὶ). Ἡ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς ΚΠόλεως Ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ἱστορία κρινομένη ὑπὸ Ρώσων («Ἑλληνισμὸς» 1905). Ὁ Ἡρόδοτος ὡς ἱστορικὸς πρὸς τῆς κριτικῆς ἐπιστήμης («Ν. Ἡμέρα» 1906). Ἡθικὰ διδάγματα (Ν. Σ. 1906). Ἡθικὴ Ἀνθρωπολογία (Ε.Φ. 1908). Ἡθικὴ κοσμολογία (Ε.Φ. 1908). Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, Βαρλαάμ ὁ Καλαβρὸς καὶ αἱ Ἠσυχαστικαὶ ἔριδες μέχρι τῆς συνόδου τοῦ 1341 (Ε.Φ. 1908, 1910, 1914). Θεολογικαὶ καὶ ἐπιστήμης σχέσεις ἀνατέλλοντος τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος (Ε.Φ. 1908—1909). Ἐπίδρασις τοῦ ἐθνικοῦ καὶ φυλετικοῦ χαρακτῆρος τῶν ἀρχαίων Ἑβραίων ἐπὶ τὰς κυριωτέρας τοῦ βίου αὐτῶν ἐκφάνσεις (Ν.Σ. 1907).

Περὶ τοῦ δευτέρου γάμου τῶν κληρικῶν (Ε.Φ. 1908). *Κατολίκων ριά desideria. Α' Ὁ Παπισμὸς καὶ οἱ Ἕλληνες. Β' Ὁ Παπισμὸς καὶ οἱ Ρῶσοι.* (Ε.Φ. 1908). *Τὸ ἐν αὐτῷ τῷ Παπισμῷ ναυάγιον τοῦ ἀλαθῆτου τοῦ Πάπα* (Ε.Φ. 1910). *Ὁ τῆς ἐν ΚΠόλει Βιβλιοθήκης τοῦ Σεραῖου Κώδιξ τῆς ὀκτατεύχου* (Ἀλεξάνδρεια 1909). *Ἡ κοινὴ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν Ἀγίων Γραφῶν* (μετάφρασις ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ, Ἀλεξ. 1909). *Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς Ῥωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ* (Ε.Φ. 1909). *Σοσιαλισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς* (τρὶς ἐκδοθέν). *Ἀβησσυνία καὶ Ὁρθοδοξία* (Ε.Φ. 1910). *Συναϊτικὰ* (Ε.Φ. 1910). *Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἀλεξανδρείας κατὰ τὸν ΙΗ' αἰῶνα* (Ε.Φ. 1911). *Ὁ Τολστόη* (Ε.Φ. 1911). *Ἡ αἰσθησις τῆς ἀκοῆς ἐν τῇ Παιδαγωγικῇ* (διασκευὴ ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ, ἐν «Ἀνατολῇ» Σάμου 1911). *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης* (Πετρούπολις· Ἀλεξάνδρεια 1911). *Ἀνάκρισις ἐπιστημόνων* (Π. 1911). *Συναίσθημα καὶ λογικὸν* (Π. 1911). *Πίστις καὶ γνῶσις* (Π. 1911). *Ἡ ἀλήθεια τοῦ Χριστιανισμοῦ* (Π. 1911). *Αἱ περὶ ἐνώσεως «σκέψεις» τοῦ πρίγκηπος Μαξιμιλιανοῦ καὶ σκέψεις ἐπὶ τῶν «σκέψεων»* (Ἀλεξ. 1911). *Ἡ Ἀνάστασις τοῦ Χριστοῦ* (Π. 1911 καὶ «Ἐκκλησία» ἐπανειλημμένως). *Βουδδισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς* (Ἀλεξ. 1911). *Ὁ Προτεσταντισμὸς περὶ Ἱερᾶς Παραδόσεως* (Π. 1912). *Περὶ οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας* (Π. 1912). *Τὰ δόγματα, ὁ νοῦς καὶ αἱ θεολογικαὶ γνῶμαι* (Π. 1912). *Ἡ Λατινικὴ καὶ ἡ Προτεσταντικὴ Θεολογία* (Π. 112). *Ἡ σημασία τῶν περὶ Θεοῦ ἀπολογητικῶν ἀποδείξεων* (Π. 1912). *Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν* (Ἀλεξ. 1912). *Πνευματισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς* (Ἀλεξ. 1912). *Ἱστορία καὶ ψεῦδος* (Ε.Φ. 1912). *Τὸ «Κύριον Πάσχα»* (Ε.Φ. 1912). *Ἀναξιοπροεπὴς ξενοπληξία* (Ε.Φ. 1912). *Θέατρον καὶ κλῆρος* (ἐν «Μουσικῇ» ΚΠόλεως 1912). *Μάξιμος ὁ Ἕλληρ* (Κάιρον 1912). *Μέτρα παιδαγωγικὰ πρὸς θεραπείαν τῶν ὀργάνων τῆς ἀκοῆς* (ἐν «Ἀνατολῇ» Σάμου 1912). *Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀλεξανδρείας* (ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ, Ε.Φ. 1913). *Ἡ σημασία τοῦ δόγματος τῆς Ἁγίας Τριάδος* (Π. 1913). *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς πρὸς Γρηγόριον Ἀκίνδυνον* (Ε.Φ. 1913). *Ὁμολογία Νικηφόρου Γρηγοῦ* (Ε.Φ. 1913). *Ὁ περιπλανώμενος, καὶ ἀπάντησις εἰς τὸ Σεβ. Mathew* (Ε.Φ. 1913). *Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος—Κεραμεὺς* (Ε.Φ. 1913). *Ἐκκλησία καὶ Θέατρον* (Ἀλεξ. 1914). *Ἱστορία ἐνὸς ἐπιστημονικοῦ βαθμοῦ* (Ἀλεξ. 1915). *Τὸ πρόβλημα τῶν κόσμων* (ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ, Ἀλεξ. 1915). *Ἐπιστήμονες καὶ Θερησκεία* (ἐκ τοῦ ῥωσικοῦ, Ἀλεξ. 1916). *Ἐρμηνευτικὸν—ἀπολογητικὸν ὑπόμνημα εἰς τὰ Κυριακὰ ἑσθινὰ εὐαγγέλια* (Π. 1916-1917). *Τὸ ἱερόν κήρυγμα* (Ε.Φ. 1916). *Θεοσοφία* (Ε.Φ. 1917-1918). *Ἐκκλησία καὶ Θέατρον* (Ἀλεξ. 1916). *Περὶ ὑπάρξεως πονηρῶν πνευμάτων* (Π. 1914). *Ἡ ἀλήθεια τῆς ἀγιογραφικῆς κοσμογονίας* (Π. 1914). *Σοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις* (Ἀλεξ. 1914).

Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν περίοδον ἐδημοσίευσεν ἐν Ἀθήναις τὰ ἐπόμενα

συγγράμματα : 'Η 'Απολογητική τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ ὁ κύριος χαρακτήρ τῆς συγχρόνου ἀπιστίας («Καينὴ Διδαχὴ» 1919). 'Ο 'Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον (τετράκις ἐκδοθέν). Οἱ τρεῖς 'Ἱεράρχαι καὶ ὁ 'Ιουλιανὸς ὁ ἀποστάτης (1920). 'Ο Pasterur καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς (1925). 'Ο Renan καὶ ὁ «Βίος τοῦ 'Ἰησοῦ» (1925). 'Ο Pascal ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ (1925). 'Ο Πόντιος Πιλάτος (1925). M. Lermontof, 'Ο Δαίμονας (μετάφρασις καὶ εἰσαγωγή Γώγου 'Αγιάσσου : "Ἐκδ. β' 'Ἐλευθερουδάκη, 1925). 'Ακαδημεικοὶ περίπατοι ('Απολογητικαὶ συζητήσεις περὶ τῶν ὑψίστων προβλημάτων, 1925). 'Απολογητικὴ (τεῦχος Α'. 1928). Μαθηματικὴ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ (1931). Λόγος εἰς τὴν 100ετηρίδα τοῦ Δημ. Βερναρδάκη (Μυτιλήνη 1934). 'Απολογητικὴ ψυχολογία (1936). 'Η οὐσία καὶ τὸ βάθος τοῦ Χριστιανισμοῦ (δὶς ἐκδοθέν, 1937). 'Ο 'Ἱστορικὸς 'Υλισμὸς («'Ἐκατονταετηρίς», Πανεπιστημίου 'Αθηνῶν—'Ἐπιστημονικαὶ Συμβολαί, 1937). 'Η τριάς τῶν ὑψίστων ἀξιών, τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς σκοπιᾶς (1946). 'Η ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία τῶν Ρώσων τοῦ ΙΕ' αἰῶνος καὶ Μάξιμος ὁ Γραικὸς (1947). 'Η προσωπικότης Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (1948). 'Ο Ἐὐαγγελισμὸς τῆς Θεοτόκου (Πάτραι 1948). 'Απολογητικὰ τῶν Πατέρων τῶν πρώτων πέντε αἰῶνων (1948). Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ρώσων (1951). Τέλος ἐπιμελεῖα καὶ ἐπιστάσις τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἐξεδόθησαν τὰ «'Ἐναίσιμα» ἐπὶ τῇ 35ῃ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου 'Αθηνῶν Χρυσόστομου Παπαδοπούλου (1931) καὶ πάντα τὰ κατάλοιπα χειρόγραφα αὐτοῦ, ἔτι δὲ τοῦ Κ. Παπαμιχαλοπούλου, 'Η μονὴ τοῦ "Ορους Σινᾶ (1932).

Τελευταῖον δέον νὰ προστεθῆ, ὅτι ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, τρέφων κλίσειν καὶ πρὸς τὴν Λογοτεχνίαν, παρηκολούθησεν ἐν τῇ 'Ακαδημίᾳ τῆς Πετροῦπόλεως τὴν 'Ἱστορίαν τῆς 'Ρωσικῆς Λογοτεχνίας καὶ τῶν ξένων Λογοτεχνιῶν, συνέγραψε δὲ εἰδικὰς κριτικὰς λογοτεχνικὰς πραγματείας περὶ τῆς λογοτεχνικῆς δράσεως τοῦ Μαξίμ Γόρκιη καὶ τοῦ Λέοντος Τολστόη. Οὕτως ἐν 'Αλεξανδρείᾳ, τελῶν ταυτικῶς λογοτεχνικῶς σωματογράφου τοῦ γνωστοῦ λογοτεχνικοῦ περιοδικοῦ «Γράμματα», ἐδημοσίευσεν ἐν αὐτῷ πρωτότυπα λογογραφήματα καὶ μεταφράσεις ἐκ τῆς 'Ρωσικῆς Λογοτεχνίας ὑπὸ τὸ ψευδώνυμον Γῶγος 'Αγιάσσος, τὸ αὐτὸ δὲ περιοδικὸν ἐξέδωκεν εἰς πρώτην ἔκδοσιν τὴν ἀνωτέρω σημειωθεῖσαν μετάφρασίν του «'Ο Δαίμονας» τοῦ M. Lermontof. 'Ομοίως ἐδημοσίευσεν καὶ ἄρθρα τινὰ εἰς τὰ περιοδικὰ 'Αθηνῶν «Νέα 'Ἐστία» καὶ «'Ορίζοντες».

Αὗται εἶναι αἱ μεῖζονες συγγραφαὶ (μετὰ τινων ἔλασσόνων) τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, παραλειπομένων φυσικῶς ἐνταῦθα τῶν πολυαρίθμων μικροτέρων δημοσιευμάτων καὶ ἄρθρων αὐτοῦ. Κρινομένη γενικῶς ἡ ὄλη συγγραφικὴ του παραγωγή ἀποτελεῖ ἀναμφιβόλως καὶ ποσοτικῶς καὶ ποιο-

τικῶς ἀξιολογωτάτην καὶ πολυτιμοτάτην συμβολὴν εἰς τὴν προαγωγὴν τῶν παρ' ἡμῖν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων, ἐπὶ πλέον δὲ διακρίνει αὐτὴν ἐπιστημονικὴ βοθῦτης, διανοημάτων ὕψος, σκέψεως διαύγεια, κρίσεως ὀρθότης, ἐπιχειρημάτων δύναμις καὶ πειστικότης, συμπερασμάτων ἀκρίβεια, ἔτι δὲ φράσεως χάρις καὶ συναισθημάτων εὐγένεια. Πρὸς τοῦτοις ὁ ἀοίδιμος ὀρθόδοξος θεολόγος, ἐμφορούμενος ἀκραιφνῶς ὀρθοδόξου φρονήματος καὶ τρέφων βαθυτάτην ἀφοσίωσιν εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ τὰ δόγματα καὶ τὰς παραδόσεις αὐτῆς, ἐγνώριζε γράφων καὶ διδάσκων νὰ συμβιβάζῃ τὴν λελογισμένην συντηρητικότητά πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸν πνεῦμα καὶ τὴν πρόοδον τῆς ἐποχῆς του, τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὰς συγχρόνους ἐπιστημονικὰς προόδους καὶ τὴν ἐν ὀρθοδόξῳ ἔννοιᾳ ἐκκλησιαστικὴν αὐθεντίαν πρὸς τὴν καλῶς ἐννοουμένην ἐπιστημονικὴν ἔλευθερίαν.

Τέλος καὶ ὡς ἄνθρωπος ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ παρέσχεν ἑαυτὸν ἀξιολίμητον παράδειγμα χριστιανοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ἐπιδιώξαντος ἐν τῷ βίῳ του τὴν πραγμάτωσιν τοῦ χριστιανικοῦ ιδεώδους. Ὡς ἀληθῆς χριστιανὸς καὶ ἀληθῆς σοφὸς ἦτο πάντοτε γαλήνιος, εἰρηνικός, ταπεινόφρων, ἀπλοῦς καὶ ἀπέριττος, ἐργαζόμενος σιωπηρῶς ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐπιστήμης μετ' ὑποδειγματικῆς πίστεως καὶ ἀφοσιώσεως εἰς αὐτάς. Καὶ πράγματι ἦσαν ξένα εἰς αὐτὸν ὁ τύφος καὶ ἡ κενοδοξία, οἱ κομπασμοὶ καὶ αἱ ἐπιδειξίαι, καὶ ἐν γένει πᾶς θόρυβος περὶ τὸ ὄνομά του. Διὰ ταῦτα καὶ ἐν γένει διὰ τὸ ὑπέροχον ἠθὸς του ἐτιμᾶτο καὶ ἠγαπᾶτο οὐ μόνον ὑπὸ τῶν συναδέλφων, τῶν συνεργατῶν καὶ τῶν μαθητῶν του, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ πάντων ὅσοι ἠτύχησαν νὰ γνωρίσωσιν αὐτόν.

Καθόλου εἰπεῖν, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀνεδείχθη ὡς ἐπιστήμων καὶ συγγραφεὺς μὲν πολυγραφώτατος, ὡς διδάσκαλος δὲ ῥητορικώτατος καὶ εὐπροσήγορος μετ' εὐγενοῦς καὶ προσηνοῦς πρὸς τοὺς μαθητὰς σοβαρότητος, ὡς ἄνθρωπος δὲ εὐσεβῆς καὶ ἀγαθὸς καὶ ἐνάρετος, καὶ ἐπὶ τοῦ συνόλου μεστὴ σοφίας ἐν ὀρθοδόξῳ φρονήματι θρησκευτικῇ καὶ ἠθικῇ προσωπικότης. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ μνήμη αὐτοῦ θὰ παραμείνῃ ἀγήρω καὶ ἀφθιτος καὶ αἰωνία.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Β'. ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ ΕΠΙ ΤΩΙ ΘΑΝΑΤΩΙ ΑΥΤΟΥ

Κατὰ τὸ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ἧς ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀπετέλει ἐκλεκτὸν μέλος καὶ πρόεδρος αὐτῆς ἐχορημάτισε, τελεσθῆν ἐπιστημονικὸν μνημόσωνον τῇ 9ῃ Φεβρουαρίου ε. ἔ., ὁ μὲν Πρόεδρος αὐτῆς κ. Κ. Ρωμαίος ἀγγέλει ἐπίσημως τὸν θάνατον αὐτοῦ, ὁ δὲ Γενικὸς Γραμματεὺς αὐτῆς Καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Δημήτριος Σ. Μπαλᾶνος εἶπε τὸν ἐπόμενον ἐπιμνημόσωνον:

«Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν πενθεῖ διὰ τὸν θάνατον ἐπιλέκτου μέλους αὐτῆς, τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἐγεννήθη ἐν Ἰππείῳ τῆς Λέσβου τὸ 1874.

Τὴν στοιχειώδη μόρφωσιν ἔλαβεν εἰς τὴν γενέτειράν του, τὰ δὲ γυμνασιακὰ καὶ θεολογικὰ μαθήματα διήκουσεν εἰς τὰς θεολογικὰς σχολὰς τῶν Ἱεροσολύμων καὶ τῆς Χάλκης καὶ ὕστερον εἰς τὴν θεολογικὴν ἀκαδημίαν τῆς Πετροπόλεως, ὅθεν ἔλαβε πτυχίον καὶ βραδύτερον διδακτορικὸν δίπλωμα τῆς Θεολογίας.

Μετὰ τὸ πέρασ τῶν σπουδῶν του διωρίσθη καθηγητὴς τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Σταυροῦ. Ἐν ἔτει 1918 ἐξελέγη καθηγητὴς τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου διὰ τὰ μαθήματα τῆς ἀπολογητικῆς καὶ τῆς ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας.

Κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸν ἔτος 1936 - 1937 ὁ Παπαμιχαήλ διετέλεσε πρῶτανις τοῦ Πανεπιστημίου, ὅπερ κατὰ τὸ ἔτος ἐκεῖνο ἐώρταζε τὴν ἑκατονταετηρίδα του. Τὸ 1945 ἐξελέγη μέλος τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὸ 1954 πρόεδρος αὐτῆς. Κατόπιν μακρᾶς ἀσθενείας ἀπεβίωσε τὴν 25ην Ἰανουαρίου τοῦ λήξαντος ἔτους

Ἡ συγγραφικὴ δρασίς του ἀειμνήστου συναδέλφου ὑπῆρξε πλουσιωτάτη κατὰ ποῖον καὶ ποσόν. Αἱ συγγραφαὶ του κυρίως ἀναφέρονται εἰς τὸν κλάδον τῆς εἰδικότητός του, τὴν ἀπολογητικὴν, τῆς ὁποίας ἐξέδωκε τὸ πρῶτον μέρος. Ἐργαζεν ἐπίσης διαφόρους ἀπολογητικὰς μελέτας, μεταξὺ τῶν ὁποίων περὶ τῶν σχέσεων Χριστιανισμοῦ καὶ σοσιαλισμοῦ, τὰ προβλήματα τοῦ κόσμου, σοσιαλιστικῶν εἰδώλων κατάλυσις, πνευματισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, ἡ ἀπολογητικὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν ταῖς ἐπιστήμας, κύριος χαρακτὴρ τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης, ἀκαδημαϊκοὶ περίπατοι, ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον, ὁ Ρενὰν καὶ ὁ βίος τοῦ Ἰησοῦ, ὡς καὶ ἡ περὶ Γρηγορίου Παλαμᾶ μελέτη του, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἄγαν ἐξαιρεῖ τὴν στάσιν τοῦ Παλαμᾶ εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἠσυχαστικῆς ἔριδος. Ἀλλὰ καὶ γενικωτέρου περιεχομένου ἔργα συνέγραψεν, ὡς λ.χ. μελέτην ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀποκάλυψις τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ ἀνατολῇ». Εἰς τὴν μελέτην του περὶ τῆς σχέσεως ἐκκλησίας καὶ θεάτρου ὀρθότατα ἀποφαίνεται ὅτι «ἡ τέχνη καὶ τὸ θέατρον εἶναι καὶ θὰ εἶναι ἀπαραίτητα ἐν τῇ ζωῇ τῆς ἀνθρωπότητος» καὶ ἀντικρούων ἀντιθέτους γνώμας, προσθέτει ὅτι οὐδεὶς λόγος σήμερον ὑπάρχει ὅπως ἀπαγορευεταί εἰς τοὺς κληρικοὺς ἢ φοίτησις εἰς καλὰς καὶ ἠθικὰς θεατρικὰς παραστάσεις (ἐλληνικῶν δραμάτων) καὶ εἰς εὐπρεπεῖς συναυλίας. Εἰς μελέτην του περὶ καύσεως τῶν νεκρῶν, ὑπὸ τὸν τίτλον «καύσις ἢ ἐνταφιασμὸς» χαρακτηρίζει τὸ θέμα ὡς θρησκευτικῶς ἀδιάφορον. Εἰς τὸ τελευταῖον του σύγγραμμα ἐξ 650 σελίδων «Μάξιμος ὁ Γραικὸς» (1951) εἰκονίζει τὴν ἐξαιρετικὴν δρασίς του κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα ἀκμάσαντος πρώτου φωτιστοῦ τῶν Ρώσων καὶ ἐλεγκτοῦ τῶν κακῶς κειμένων.

Ὁ Παπαμιχαήλ διηύθυνε διάφορα ἐκκλησιαστικὰ καὶ θεολογικὰ περιοδικὰ καὶ δὴ τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Φάρον» ἐν Ἀλεξανδρείᾳ καὶ ἐν Ἀθῆ-

ναις τὸν «Ἐκκλησιαστικὸν Κήρυκα», ὡς καὶ τὴν «Θεολογίαν» καὶ τὴν «Ἐκκλησίαν», ἅτινα μέχρι τέλους τοῦ βίου του διηύθυνε καὶ εἰς τὰ ὁποῖα ἐδημοσίευσεν πολλὰς μελέτας καὶ ἄρθρα του.

Ἐποφελούμενος τῆς γνώσεως τῆς ρωσικῆς γλώσσης καὶ φιλολογίας ἔγραψεν ἱκανὰς λογοτεχνικὰς μελέτας, ὡς περὶ τῆς λογοτεχνικῆς δράσεως τοῦ Μαξιμ Γκόρκι καὶ τοῦ Λέοντος Τολστόϊ καὶ μετέφρασε τὸ ἀριστούργημα τοῦ Λέροντοφ ὃ «Δαίμονας», μετὰ κριτικῆς εἰσαγωγῆς. Καὶ ἄλλας ἱκανὰς μελέτας μετέφρασεν ἐκ τοῦ ρωσικοῦ, ὡς τὰς ὑπὸ τὸν τίτλον «ἡ κοινὴ Ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐν σχέσει πρὸς τὴν τῶν ἁγίων γραφῶν», καὶ ἄλλην ὑπὸ τὸν τίτλον «ἐπιστήμονες καὶ Θεοσκεία» καὶ ἄλλας.

Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὸν εἰς τὰ περιορισμένα χρονικὰ ὅρια τῆς προκειμένης ὀμιλίας νὰ γίνῃ πλήρης ἀνάλυσις τῆς συγγραφικῆς δράσεως τοῦ ἀειμνήστου συναδέλφου· τοῦτο θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ εἰς εἰδικὴν πραγματείαν ἢ διάλειξιν. Πάντως ὅμως δύναται ἀναντιρρήτως νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Παπαμιχαήλ, κάτοχος μεγάλης μορφώσεως, προσέφερεν ἀνεκτιμήτους ὑπηρεσίας εἰς τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην.

Ὡς ἀπολογητῆς τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ ἀειμνήστος συνάδελφος ἐβάδιζε πάντοτε τὴν μέσην ὁδὸν τῆς φρονήσεως, ἀποφεύγων ἀψυχολογήτους συγχρόνους τάσεις, δι' ὧν καταδικάζεται πᾶσα τέρσις καὶ χαρά, κατὰ λησμονηθέντα καλβινίζοντα πρότυπα, φέροντα τὸ ἀντίθετον τῆς προσδοκωμένης ὠφελείας.

Ὁ Παπαμιχαήλ ἦτο πάντοτε μεμετρημένος, ἄνευ ὑπερβολῶν καὶ φαρισαϊσμῶν, μὲ ἐπίγνωσιν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ τῶν ἀναγκῶν της, εὐγενῆς καὶ εὐπρεπῆς εἰς τὰς συζητήσεις, ἀποφεύγων ἀκρότητας καὶ προσωπικὰς ἀντεγκλήσεις.

Ἄν καὶ ἐκ χαρακτῆρος συντηρητικὸς, πρῶτος καὶ μειλίχιος, δὲν ἠμποδίζετο νὰ ἐκφέρῃ σαφῶς τὰς γνώμας του καὶ νὰ ἐλέγχῃ ὅ,τι ἐνόμιζε κακόν, μὴ ἐπιθυμῶν νὰ εἶναι ἐκ τῶν χαριζομένων πρὸς πάντας καὶ διὰ πάντα, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ τῶν γνωριζόντων «ἔστιν ἃ καὶ προσκρούειν ὑπὲρ τοῦ βελτίονος».

Ἡ προσωπικότης τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ εἶναι ἀξία παντὸς σεβασμοῦ· δὲν ἐδίδασκε μόνον διὰ τοῦ προφορικοῦ λόγου καὶ διὰ τῶν συγγραφῶν του, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ ὑπερόχου ἤθους του. Ἡ μνήμη του ὡς ἐπιστήμονος καὶ ἀνθρώπου θὰ παραμένῃ ἐς αἰεὶ ἐν τιμῇ καὶ ἡ δρᾶσίς του θὰ εἶναι φωτεινὸν ὑπόδειγμα διὰ τὰς μελλούσας θεολογικὰς γενεάς.

Τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ αἰωνία ἡ μνήμη».

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Σ. ΜΠΑΛΑΝΟΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΗΜΕΡΗΣΙΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ

«*Πάνταινος*» (Ἀλεξάνδρεια 1 Φεβρουαρίου 1956).

«Ὁ ἄρχων Μέγας Λογοθέτης καὶ Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἀπεβίωσε τὴν 25ην Ἰανουαρίου 1956, ἡμέραν καθ' ἣν ἐωρτάζετο καὶ ἡ μνήμη τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὁ ἐκλιπὼν ἐγεννήθη ἐν Μυτιλήνῃ τὸ ἔτος 1874 καὶ ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς πλέον περιφανεῖς ἑλληνικὰς φυσιογνωμίας. Καὶ ὡς θεολόγος ἐπιστήμων καὶ ὡς θεολόγος μὲ συνείδησιν τοῦ περιεχομένου τῆς θεολογίας, ἤτις ἀνύψωσε τοῦτον εἰς ἓνα βᾶθρον ἀκτινοβόλου ἐκδηλώσεως. Ἡ σταδιοδρομία τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ὑπῆρξε φωτεινὴ ὅπως καὶ ἡ μορφή του. Ἐφοίτησεν εἰς τὰς θεολογικὰς Σχολὰς Ἱεροσολύμων καὶ Χάλκης καὶ εἰς τὴν θεολογικὴν Ἀκαδημίαν Πετροπόλεως, ὅπου καὶ ἀνηγορεύθη διδάκτωρ. Ἐπὶ δύο ἔτη ἦτο Καθηγητὴς εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν Ἱεροσολύμων. Ἐν ἔτει 1907 ἀπεμακρύνθη ἐξ Ἱεροσολύμων μὲ τοὺς Ἀρχιμ. Χρυσόστομον Παπαδόπουλον, μετέπειτα Καθηγητὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐν συνεχείᾳ Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ τὸν Ἀρχιεπιγραμματέα τῶν Πατριαρχείων Ἀρχιμ. Μελέτιον Μεταξάκη, μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, ἐν συνεχείᾳ Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην καὶ μετέπειτα Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας. Ἐξ Ἱεροσολύμων, ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ἦλθεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἔνθα ἐνεργεῖαις τούτου καὶ τῶν συνεξορίστων του καὶ τῇ ἀδείᾳ τοῦ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φωτίου, ἰδρῦθησαν τὰ περιοδικὰ «Ἐκκλησιαστικὸς Φῶρος» καὶ τὸ ἐπίσημον ὄργανον τοῦ Πατριαρχείου «Πάνταινος». Τὰ ὡς ἄνω περιοδικὰ διηύθυνεν ὁ Γρηγ. Παπαμιχαήλ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908 ἕως 1918 ἦτοι ἐπὶ μίαν δεκαετίαν. Ἐν ἔτει 1918 ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἐξελέγη τακτικὸς Καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἔδραν τῆς Ἀπολογητικῆς καὶ τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας. Ὡς Καθηγητὴς, ὡς Συγκλητικὸς καὶ Διευθυντὴς τῶν Πατριαρχικῶν Περιοδικῶν καὶ ὡς Πρύτανις ἀνεπτύξε δραστηριότητα καὶ πρωτοβουλίαν, ἥτις ἐξετιμῆθη ἀπὸ τοὺς πάντας. Ὡς Πρύτανις, εἶχεν ὀργανώσει κατὰ τὸν καλύτερον καὶ πλέον ἐπιτυχῆ τρόπον τὸ ἔτος 1937 τὰς ἐορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ὁ ἐορτασμὸς αὐτὸς ἔδωκεν εὐκαιρίαν νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ μόρφωσις καὶ τὸ ἀνώτερον ἦθος τοῦ ἐκλιπόντος καὶ ἀπὸ ἓνα κόσμον ξένων ἐπιστημόνων οἵτινες ἀντεπροσώπευσαν ἀνώτερα πανεπιστημιακὰ καθιδρύματα. Ἡ Διεύθυνσίς του ἐπὶ τριετίαν, ἀπὸ τοῦ 1937, τῆς Ριζαρείου Σχολῆς διέσωσε τὸ ἴδρυμα ἀπὸ ἓνα μαρασμὸν εἰς τὸν ὅποιον εἶχε καταδικασθῆ. Ἐπὶ σειρὰν ἔτων διηύθυνε τὰ κατὰ παρῶς ἐκδιδόμενα ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, ἀπὸ δὲ τοῦ 1923 μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ θανάτου του διηύθυνε τὸ ἐπίσημον περιοδικὸν

τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, τὴν «Ἐκκλησίαν». Ἡ ἐκλογή του ἐν ἔτει 1945 ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν εἰς τὴν τάξιν τῶν Πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν ἐπιστημῶν, ὑπῆρξεν μίᾳ δικαίᾳ καὶ ἐνδεδειγμένῃ ἀναγνώρισί τῆς φωτεινῆς συμβολῆς τοῦ ἐκλιπόντος εἰς τὴν προώθησιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τῆς διδασκαλίας του ἀφ' ἐνὸς ὡς Πανεπιστημιακοῦ Διδασκάλου καὶ διὰ τῆς πλουσίας ἐμπεριστατωμένης συγγραφικῆς του προσφορᾶς. Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1908 δὲν ἔπαυσε συγγράφων καὶ ἐκδίδων μελέτας, ἐρεῦνας του Θεολογικὰς καὶ ἔργα ἅτινα εἶχον εὐρεῖαν ἀπήχυσιν καὶ μεταξὺ τοῦ ξένου ἐπιστημονικοῦ κόσμου.

Κατὰ τὸ 1908 ἔγραψε διαφόρους μελέτας εἰς τὰ Περιοδικὰ τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» καὶ «Πάνταινος» ὡς καὶ προηγουμένως εἰς τὸ περιοδικὸν τοῦ Πατριαρχείου Ἱεροσολύμων «Νέα Σιών». Μεταξὺ τῶν διαφόρων ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ ἅτινα ὑπῆρξαν ἔργα βαθείας μελέτης ἀναφέρομεν τὰ ἑξῆς: 1) «Σοσιαλισμὸς καὶ χριστιανισμὸς» (1910), 2) «Ἀποκαλύψεις περὶ τῆς Ρωσικῆς πολιτικῆς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ» (1910), 3) «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» (1911), 4) «Βουδδισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς», 5) «Ἡ καὺσις τῶν νεκρῶν» (1912), 6) «Πνευματισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς» (1912), 7) «Ἑλληνικὰ Προβλήματα» (1913 καὶ 1915), 8) «Μάξιμος ὁ Ἑλληνας» (1913), 9) «Σοσιαλιστικῶν εἰδῶλων κατάλυσις» (1914), 10) «Ἑλλάδος θρίαμβος» (1912-1913-1914), 11) «Ἐκκλησία καὶ θέατρον» (1916), 12) «Ὁ Πόντιος Πιλάτος» (1918), 13) «Ὁ Πατριωτισμὸς» (μελέτη ψυχολογικῆ—παιδαγωγικῆ 1918). 14) «Ὁ Ρενὰν καὶ ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ», 15) «Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ», 16) «Ὁ Παστέρ καὶ ἡ Αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς», 17) «Ἀπολογητικὴ», 18) «Μία μαθηματικὴ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ», 19) «Ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς ἱστορικὸν πρόσωπον».

Ἐγραψεν ἐπίσης καὶ διαφόρους αὐτοτελεῖς μελέτας εἰς διάφορα περιοδικὰ φύλλα καὶ ἡμερολόγια τῆς Αἰγύπτου. Ἐγραψε μελέτην περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Ἀλεξανδρείας εἰς τὴν Ἀγγλικὴν γλῶσσαν. Ἐκτὸς τούτων ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ μετέφρασε καὶ πολλὰ ἔργα διαφόρων Ρώσων συγγραφέων. Ἐκ τούτων αἱ κυριώτεραι μεταφράσεις εἶναι αἱ ἀκόλουθοι: 1) «Τὸ πρόβλημα τῶν Κόσμων», ἐκ τοῦ ἔργου Σ. Γκλακόλεφ (1915), 2) «Τὸ Βυζάντιον φύλαξ τῆς Ὀρθοδοξίας», ἐκ τοῦ ἔργου Ἰωάν. Σοκολῶφ (1916), 3) «Ἐπιστήμονες καὶ θρησκεία», ἐκ τοῦ ἔργου Π. Συγιεττόφ (1916), 4) «Ὁ Δαίμονας», μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ μὲ εἰσαγωγὴν ὑπὸ Γώγου Ἀγιασσοῦ (ψευδωνύμου Γρηγορ. Παπαμιχαήλ) (1916), τοῦ συγγραφέως Μ. Λέρμοντωφ. Ἡ τελευταία αὕτη μετάφρασις εἶναι ἐκδόσεως «Γραμμάτων» (περιοδικοῦ λογοτεχνικοῦ Ἀλεξανδρείας τοῦ Στεφάνου Πάργα). Ἡ γλῶσσα τῆς μεταφράσεως εἶναι μᾶλλον Δημοτικὴ. Ἐκτὸς τῶν ὡς

ἄνω ἀναφερομένων και ἕνα ἄλλο πλήθος μικροτέρων ἔργων και μελετῶν, εἰς τὸν τομέα τῆς Θεολογικῆς Ἐπιστήμης συμπληρώνει μίαν ἐργασίαν πλέον ἢ φωτεινὴν τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, τὸ ὁποῖον θὰ παραμείνη ὡς πολύτιμον κτῆμα τῶν νεωτέρων, ὅσοι θὰ ἀσχοληθοῦν εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς Θεολογίας και τῆς Φιλοσοφίας.

Ὁ θάνατος τοῦ Ἄρχοντος Μεγάλου Λογοθέτου τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας, Ἀκαδημαϊκοῦ και Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ὑπῆρξε μεγάλη ἀπώλεια και διὰ τὴν Θεολογικὴν Ἐπιστήμην και διὰ τὴν Ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἥτις περιέβαλλε τὸν ἐκλιπὸντα μὲ ἀμέριστον ἐκτίμησιν και ἀπειρον σεβασμὸν.

Ἄς εἶναι αἰωνία ἡ μνήμη τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ.

*
* *

Τὴν κηδεῖαν τοῦ μεταστάντος παρηκολούθησεν ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν μετὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, πολλοὶ Ἀρχιερεῖς, ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Π. Μπρατσιώτης, Ἀκαδημαϊκοί, Καθηγηταὶ τοῦ Πανεπιστημίου και ὀλόκληρος ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου. Ἀπεχαιρέτησαν τὸν νεκρὸν ἐκ μέρους μὲν τῆς Ἀκαδημίας ὁ Καθηγητὴς και Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κ. Δημ. Μπαλάνος, ἐκ μέρους δὲ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου ὁ Καθηγητὴς κ. Π. Τρεμπέλας».

«Τὸ Βῆμα» (27 Ἰανουαρίου 1956).

«Ὁ καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν και ἀκαδημαϊκὸς Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ποὺ ἀπέθανε προχθὲς εἰς ἡλικίαν ὀγδόντα ἐνὸς ἐτῶν και ἐκηδεύθη χθὲς μὲ ὄλας τὰς ἐνδεδειγμένας τιμάς, ὑπῆρξε μία ἀπὸ τὰς πλέον περιφανεῖς ἑλληνικὰς φυσιογνωμίας. Καὶ ὡς θεολόγος ἐπιστήμων και ὡς θεολόγος μὲ συνείδησιν τοῦ περιεχομένου τῆς θεολογίας ποὺ τὸν ἀνύψανε εἰς ἕνα βᾶθρον ἀκτινοβόλου ἐκδηλώσεως. Ὁ ἐκλιπὼν καθηγητὴς συνεδύαζε ὄλα τὰ προσόντα ποὺ κοσμοῦν τὰς προσωπικότητας. τὸ ξεκίνημα τῶν ὁποίων εἶναι ἡ ἐξυπηρέτησις εὐγενῶν ἰδανικῶν. Αὐτὰ τὰ ὠραιότερα ἐθνικὰ και θρησκευτικὰ ἰδανικά, συνυφασμένα στενωτάτα μὲ τὴν ψυχικὴν εὐγένειαν και τὴν ὄλην ψυχοσύνθεσιν του, ἐξυπηρέτησε μέχρι τῆς τελευταίας του στιγμῆς ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ. Ἡ σταδιοδρομία του ὑπῆρξε φωτεινὴ ὅπως και ἡ μορφὴ του. Ἀπόφοιτος τῶν μεγάλων θεολογικῶν σχολῶν τοῦ Σταυροῦ, τῆς Χάλκης, τοῦ Κιέβου και τῆς Πετροπολέως, διεκρίθη ἀμέσως και διὰ τὴν εὐρεῖαν του μάθησιν και διὰ τὴν ἀξιοποίησιν τῆς θεολογικῆς του ἐπιστήμης εἰς τὸν βαθύτερον ἐσωτερικὸν του κόσμον και διὰ τὴν ἐκδήλωσιν μιᾶς δραστηριότητος ποὺ δὲν ἐκάμφθη μέχρι τοῦ τελευταίου ἔτους τῆς ἡλικίας του. Διευθυντὴς τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιοδικῶν τῆς Ἀλεξανδρείας κατόπιν προσκλήσεως τοῦ Πατριαρχοῦ

Φωτίου, τοῦ «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ τοῦ «Πανταίνου», ἐξελέγη τὸ 1918 τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν εἰς τὴν ἔδραν τῆς ἀπολογητικῆς καὶ τῆς ἐγκυκλοπαιδείας τῆς θεολογίας. Ὡς καθηγητὴς, ὡς συγκλητικὸς καὶ ὡς πρύτανης ἀνέπτυξε δραστηριότητα καὶ πρωτοβουλίας ποὺ ἐξετιμῆθησαν ἀπὸ ὄλους. Ἐξεχώριζε πάντοτε τὸ ἦθος τοῦ ἐκλιπόντος. Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ὡς πρύτανης, εἶχεν ὀργανώσει κατὰ τὸν καλῦτερον καὶ πλέον ἐπιτυχῆ τρόπον τὸ 1937 τὰς ἐορτὰς τῆς ἑκατονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ ὁ ἐορτασμὸς αὐτὸς ἀπετέλεσεν εὐκαιρίαν νὰ ἐκτιμηθῇ ἡ μόρφωσις καὶ τὸ ἀνώτερον ἦθος τοῦ ἐκλιπόντος καὶ ἀπὸ ἓνα κόσμον ξένων ἐπιστημόνων, ποὺ ἀντιπροσώπευσαν ἀνώτατα πανεπιστημιακὰ καθιδρύματα. Ἡ διεύθυνσις του ἐπὶ τριετίαν, ἀπὸ τοῦ 1937, τῆς Ριζαρείου Σχολῆς διέσωσεν ἀναμφισβητήτως τὸ ἴδρυμα αὐτὸ ἀπὸ ἓνα μαρασμὸν εἰς τὸν ὁποῖον εἶχε καταδικασθῆ. Ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν διηύθυνε τὰ κατὰ καιροὺς ἐκδιδόμενα ἐκκλησιαστικὰ περιοδικὰ τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὸ 1923 δὲ μέχρι τῆς τελευταίας του στιγμῆς διηύθυνε τὸ ἐπίσημον περιοδικὸν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς, τὴν «Ἐκκλησίαν». Ἡ ἐκλογή του τὸ 1945 ὡς μέλους τῆς Ἀκαδημίας εἰς τὴν τάξιν τῶν Πολιτικῶν καὶ Ἡθικῶν Ἐπιστημῶν, ὑπῆρξεν ἀναμφισβητήτως μία δικαία καὶ ἐνδεδειγμένη ἀναγνώρισις τῆς φωτεινῆς συμβολῆς τοῦ ἐκλιπόντος εἰς τὴν προώθησιν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης διὰ τῆς διδασκαλίας του ἀφ' ἑνὸς ὡς καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου καὶ διὰ τῆς πλουσίας καὶ ἐμπεριστατωμένης συγγραφικῆς του προσφορᾶς. Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ἀπὸ τοῦ 1910 δὲν ἔπαυσε συγγράφων καὶ ἐκδίδων μελέτας, ἐρεῦνας του θεολογικὰς καὶ ἔργα ποὺ εἶχαν εὐρείαν ἀπήχησιν καὶ μεταξὺ τοῦ ξένου ἐπιστημονικοῦ κόσμου. «Ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν», «Ὁ Ρενὰν καὶ ὁ Βίος τοῦ Ἰησοῦ», «Ὁ Πασκάλ ὡς ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ», «Ὁ Παστέρ καὶ ἡ αὐτόματος γένεσις τῆς ζωῆς», «Μία μαθητικὴ ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ», ὑπῆρξαν ἔργα βαθείας μελέτης, κατατασσόμενα μεταξὺ τῶν μεγαλυτέρων παγκοσμίου φήμης ἐπιστημονικῶν θεολογικῶν ἔργων. Ἀλλὰ καὶ ἓνα ἄλλο πλήθος ἔργων εἰς τὸν τομέα τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, συμπληρῶνει μίαν ἐργασίαν πλέον ἢ φωτεινὴν τοῦ Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, ποὺ θὰ παραμείνῃ ὡς πολῦτιμον κτῆμα τῶν νεωτέρων, ὅσοι ἤθελον ἀσχοληθῆ εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας. Ὁ ἀείμνηστος διεκρίθη πάντοτε καὶ ὡς ἓνας καλὸς χριστιανός, ἐπιδείξας πάντοτε ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον καὶ μίαν σεμνότητα ποὺ τὸν εἶχεν ἀνυψώσει εἰς πραγματικὸν σύμβολον.

Ὁ θάνατός του ὑπῆρξε μεγάλη ἀπώλεια καὶ διὰ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην καὶ διὰ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, ἣ ὁποία περιέβαλλε τὸν ἐκλιπόντα μὲ ἀμέριστον ἐκτίμησιν καὶ ἄπειρον σεβασμόν.»

«Λέσβος» (Ἀθῆναι. Ε. Γ. Καλαντζής).

«Ἄγγελμα λυπηρὸν συνταράσσει ἀπὸ τῆς προχθῆς τὰ στήθη τῶν ἀπανταχοῦ Λεσβίων.

Ὁ Γρηγόριος Παπαμιχαήλ ὁ κλεινὸς Λέσβιος Καθηγητῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν. Ἐξῆλθε τοῦ βίου τούτου ὁ ἐμπυχωτῆς τῶν ὑψηλῶν ἰδανικῶν, ὁ μέγας καὶ σοφὸς ἐπιστήμων, ὁ ἐξαίρετος ἄνθρωπος.

Διαύγεια νοῦ, αἰσθημάτων εὐγένεια, κρίσεως ὀρθότης, ζῆλος ἐν ἐπιγνώσει καὶ φθέγματος κάλλος, ἰδοὺ τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ ἐκλιπόντος.

Τὴν πρόσφορον καὶ ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴν μέθοδον κεκτημένος καὶ ὑπὸ τῆς φύσεως διὰ σπανίων ἀρετῶν κεκοσμημένος, μνήμης ἰσχυρᾶς καὶ ἀπεράντου, κρίσεως ὀξείας καὶ εὐστόχου, φιλοπονίας χαλκεντέρου καὶ φιλεργίας ἀδιαλείπτου, ἀνέλαβε τὸ εὐγενὲς καθήκον νὰ χειραγωγῆσθαι τοὺς Ἕλληνας φοιτητὰς εἰς τὴν σπουδὴν καὶ μελέτην τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης.

Ὁ ἐκλιπὼν καθηγητῆς ὑπῆρξεν ἀσυνήθης φυσιογνωμία. Προσωπικότης μοναδικῆς πνευματικῆς πρωτοτυπίας. Ἡ συλλογὴ τῶν ἔργων τοῦ θὰ ἀπετέλει περιφανὲς μνημεῖον τῆς φιλοπονίας καὶ τῆς σοφίας τοῦ ἀνδρός. Δι' ὅλης δὲ τῆς ἐργασίας ταύτης διαλάμπει ἡ ἀκριβὴς καὶ πλήρης γνῶσις παντὸς τοῦ γλωσσικοῦ θησαυροῦ...

Ἐκ μέρους τῆς Κοινότητος Ἀγιάσσου καὶ τῆς «Ἐνώσεως τῶν ἐν Ἀθήναις καὶ Πειραιεὶ Λεσβίων» κατέθεσε βαρῦτιμον στέφανον ὁ ἐξ Ἀγιάσσου Καθηγητῆς τῆς Φιλολογίας κ. Εὐστράτιος Γ. Καλαντζής, ὅστις ὑπὸ τὸ κράτος βαθυτάτης συγκινήσεως προσεφώνησε τὸν νεκρὸν τοῦ εἰς Κύριον ἐκδημήσαντος Καθηγητοῦ ὡς ἑξῆς:

*Χαίροις, ὦ πολὴ τε καὶ αἰ μοι περὶ πάντων
αἰδοίῃ κεφαλῇ, τὴν περ αἰθιαλέσιν
ἐξ ἱερῆς δάφνης ἀνέδησαν στέμμασι Μοῦσαι.
Βαίὼν ἀπὸ πατρὶδος δέξαι δεῖγμα τόδ' εὐσεβίης,
ἕς τ' ἦν ἔρος ἀρετῆς Λεσβίων ἦτορ ἀρετῆ
καὶ χάριτος ζῶν μνηστὶς ὀφειλομένης
Σὸν κλειὸς, ἄνερ ἀγανέ, οὔ ποτ' ὀλεῖται.*

ΧΑΙΡΕ.»

«Βραδυνή» (7 Φεβρουαρίου 1956. Στ. Λιπιδιώτης).

«Ἡ Ἀττικὴ γῆ ἐκάλυψε πρὸ ἡμερῶν ἓνα εὐγενὲς τέκνον τῆς ἐπιστήμης, τὸν καθηγητὴν τῆς Θεολογίας καὶ Ἀκαδημαϊκὸν Γρηγόριον Παπαμιχαήλ. Φίλος τῆς ἐφημερίδος αὐτῆς καὶ τοῦ ἰδρυτοῦ της, ὁ μειστὰς ἐκ τοῦ κόσμου τούτου ἐπιφανὴς διδάσκαλος συνεκέντρωνεν ἀνυπέροβλητα χαρίσματα ἐπιστήμονος, ἀνθρώπου κοινωνικοῦ καὶ χριστιανοῦ. Ὑπῆρξεν ἓνας

ἀνεπίληπτος «τζέντλεμαν», ἕνας εὐγενῆς καὶ ἱποτικὸς ἄνθρωπος, ἀνεξίκακος καὶ ἐπιεικῆς, μειλίχιος καὶ συμπαθῆς, στωμύλος καὶ ἐπαγωγός, εὐφυῆς, εὐστροφος, ἀνωδύνως χαριτολογῶν καὶ ἐπιχαίρων διὰ τὸ καλὸν οἰουδήποτε ἀνθρώπου εἰς τὸν κόσμον αὐτόν. Πολυμαθέστατος ἀλλὰ οὐδέποτε «ῥῶν ἑλληχνίων», ὁμιλῶν ἐκ τοῦ περισσεύματος ἀπεράντου γνωσεολογίας καὶ ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ καταπιστεύματος ἀπιθάνου φιλανθρωπίας, ὑπῆρξε πάντοτε ὁ καθηγητῆς Παπαμιχαήλ ὑπογραμμὸς ἀνθρωπίνης τελειότητος. Μύστης τῶν Ἑθικῶν Ἐπιστημῶν, διετέλει ἐν πλήρει ἐνημερότητι πρὸς πᾶσαν κίνησιν τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν καὶ συνέγραφεν ἀπὸ διδύμου σκοπιάς, τὴν περιώνυμον ἀπολογητικὴν ἐργασίαν του περὶ τῆς «μαθηματικῆς ἀποδείξεως τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ». Αἱ θεολογικαὶ συγγραφαὶ ἐπλουτίσθησαν μὲ ὑπερεκατὸν πρωτύπους ἐργασίας, διεθνοῦς ἀναγνωρίσεως, ἀπὸ τὴν εὐτοκον γραφίδα τοῦ πολυῖδμονος Διδασκάλου. Ὁ «Πάνταινος» τῆς Ἀλεξανδρείας, ἡ «Ἐκκλησία» τῶν Ἀθηνῶν, ὁ «Ἐφημέριος», ἔβριθον καλλιεπῶν μελετῶν, ποῦ ἐφιλοτέχνη ἡ πολύανθος μοῦσα τοῦ ἐμπνευσμένου θεολόγου. Δείγματα τῆς σπινθηροβόλου πνευματικῆς ἐνεργείας καὶ τῆς βαθυστοχάστου φιλοσοφικῆς ἐποπτείας τοῦ Παπαμιχαήλ, ἤδη ἀπὸ τοῦ 1933 καὶ μέχρι, σχεδόν, τοῦ θανάτου του, εἶδον ἄφθονα τὸ φῶς εἰς τὰς στήλας τοῦ «Λαϊκοῦ Πανεπιστημίου» τῆς «Βραδυνῆς», τὸ ὁποῖον, ὁ ἀείμνηστος φίλος μας, τοσοῦτον ἠγάπα καὶ ὑπεστήριζεν. Εἰς τὴν εὐχὴν μυριάδων ἀνθρώπων προστίθεται καὶ ἡ ἐκ βαθέων ἰδική μας, πρὸς αἰωνίαν καὶ ἄλυστον μνήμην τοῦ ἐκδημήσαντος τελείου Ἀνθρώπου καὶ τελειοτάτου ἐπιστήμονος θεολόγου.

«*Παιδεία καὶ ζωὴ*» (Ἰανουάριος—Φεβρουάριος 1956. *Ε. Παπανοῦτσος*).

«Ὁ δμότιμος καθηγητῆς τῆς Ἀπολογητικῆς στῆ Θεολογικῆ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Γρηγόριος Παπαμιχαήλ, ποῦ πέθανε στὶς 25 Ἰανουαρίου ἀπὸ μακρὰ καὶ ὀδυνηρῆ νόσο ὑπῆρξε μιὰ ἐξέχουσα γιὰ τὴν πολυμερῆ συγγραφικὴ δράση της καὶ ἰδίως γιὰ τὸ ἀνώτερο, τὸ ἀληθινὰ χριστιανικὸ ἦθος της φυσιογνωμία . . .

Τὸν Γρηγόριο Παπαμιχαήλ συνόδευσαν στὸν τάφο μὲ τιμὲς καὶ εὐλάβεια οἱ συνάδελφοι καὶ οἱ πολυπληθεῖς μαθητῆς του. Στὴ μνήμη ὄλων, ὅσοι τὸν ἐγνώρισαν ἀπὸ κοντὰ καὶ ἐξετίμησαν τὴν ψυχικὴ εὐγένεια καὶ τὴν ἀκαταπόνητη ἐπιμέλειά του θὰ μείνει χαραγμένη ἡ μορφή του ἡμερη, στοχαστικῆ, γεμάτη καλωσύνη καὶ φρόνηση».